

УКРАЇНСЬКИЙ ЛЕГАЛЬНИЙ ВИДАВНИЧИЙ РУХ ЦЕНТРАЛЬНО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ, 1939–1945: ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ АСПЕКТ

Лариса Головата

*старший науковий співробітник відділу наукової бібліографії
ЛННБ України ім. В. Стефаника, канд. філол. наук*

Охарактеризовано джерельну базу, що лягла в основу дослідження проблематики українського легального видавничого руху в роки Другої світової війни: його масштабів, якісного наповнення, умов існування, інституційної історії видавництва, внеску головних учасників.

Ключові слова: Друга світова війна, Центральна-Східна Європа, легальний видавничий рух, джерельна база.

The describes primary sources that are the basis of a study of legally permitted Ukrainian publishing during the Second World War, examining its scope, content, conditions of existence, institutional histories of the publishers, and the contributions of the principal members of this period in publishing.

Keywords: Second World War, Central and Eastern Europe, legally permitted Ukrainian publishing, primary sources.

Характеризується источниковедческая база, позволяющая исследовать проблематику украинского издательского процесса в годы Второй мировой войны: его масштабы, качественную наполненность, институциональную историю издательства, вклад главных участников.

Ключевые слова: Вторая мировая война, Центрально-Восточная Европа, легальный издательский процесс, источниковедческая база.

Початок дослідженню цієї проблеми свого часу поклато опрацювання вже наявних опублікованих і неопублікованих бібліографій видавничої продукції періоду Другої світової війни. Передусім йшлося про оцінку міри й достовірності відображення доробку видавничих осередків у книготорговельних каталогах. Так, монопольне в межах Генеральної губернії «Українське видавництво» випустило разом чотири реєстри, три з яких вмістили описи близько 200 видань (книжок, брошур, нот, карт, листівок), що з'явилися друком до вересня 1941-го, тобто за два неповних роки роботи [7-9; 13], четвертий [10] — зафіксував переважно продукцію

1943–1944 рр., понад сто найменувань, що далеко менше за реальний випуск, а, крім того, частина записів у ньому є лише оголошенням видавничих планів, багато з яких вже не вдалося втілити з огляду на евакуацію. Ще одна праця — «Бібліографія української книги в Великонімеччині за час війни (вересень 1939 — грудень 1941)» Богдана Романенчука — стала продовженням передвоєнних зацікавлень автора, що від 1937 р. здійснював поточне бібліографування книжкової продукції з-поза меж радянської України для книгознавчого збірника НТШ «Українська книга». Виїхавши восени 1939-го зі Львова до Кракова, Романенчук описував українські друки, що вийшли на території Німеччини, Протекторату, Генеральної губернії (без Східної Галичини) від 1 вересня 1939 р. до 31 грудня 1941 р. й опублікував свій реєстр в еміграційному щомісячнику «Ілюстровані вісті», а згодом — окремою відбиткою [14]. Бібліографія не була вичерпною, зокрема, не вмістила описів галицьких видань, що вийшли в другому півріччі 1941 р. і яких краківські книгозбірні ще не встигли скомплектувати, а також друків, випущених в Угорщині, Румунії, Словаччині, Хорватії, Франції, натомість у ній представлено книжкову продукцію осередків Варшави (Український чорноморський інститут), Праги (Юрія Тищенка, «Пробосм», «Колос», «Дніпрові пороги», «Нашим дітям», Українське історично-філологічне товариство, Культурно-наукове видавництво), Відня (Теодора Савули, Бориса Тищенка, товариства «Вернигора», Української пресової служби), Холма («Свята Данилова гора», Український холмський комітет), Берліна («Die Wehrmacht», видавництво Бернард і Грефе, «Обрії», Український науковий інститут, Українське національне об'єднання, «Українська дійсність», «Нова доба», «Стилос»), Лейпцига (видавництво Отто Гарасовіц), Кракова (Українська торговельна спілка «Беркут»), Переворська (Акціонерне товариство «Переворськ»), Подебрад (Український технічно-господарський інститут), Перемишля (видавництво «Криниця», Греко-католицький генеральний вікаріат), Ярослава (видавництво «Наша майбутність», Греко-католицький генеральний вікаріат, кооперативний рільничий банк «Українбанк», кооператив «Український консум», Державна торговельна школа), Сянока (видавництво Миколи Галуки), а також поодинокі українські видання Штутгарта, Мюнхена, Вроцлава,

Пряшева. Разом це 527 записів, серед яких першість що за загальною кількістю (більше половини позицій), що з огляду на найважливіші типологічні групи, якими були шкільні підручники, сільськогосподарські, літературно-художні й дитячі книги, належить «Українському видавництву». Зібрані бібліографічні матеріали доповнили Іван Огієнко і єпископ Григорій Лакота на основі, відповідно, холмських та перемиських збірок, директор регіонального музею «Лемківщина» в Сяноку Лев Гец (сяноцькі видання), Петро Зленко (видання у Протектораті Чехії і Моравії), бібліотекар «Українського видавництва» Наталя Савченко і редактор «Українського видавництва» Анатоль Курдик (за внутрішньою підручною бібліотекою), празький мовознавець Ярослав Рудницький і дирекція краківської Друкарні поспільної. Підходи Романенчука в бібліографуванні характеризуються суто науковою якістю, а його праця, позбавлена недоліків згаданих вище каталогів (перекручень назв і прізвищ, неповноти опису, дублювання позицій), стала єдиною на час свого виходу (1942) достовірною, оскільки виконувалася на підставі автопсії.

Панорамним джерелом до реконструкції структури легальної видавничої мережі, а також сукупності праць на українську тематику в іншомовних виданнях є опис приватної бібліотеки Дмитра Чижевського, в якій із відображених 4 487 найменувань приблизно 80 становлять українку періоду Другої світової війни [17].

Легальні видавництва систематично інформували читачів про свої новинки через каталоги, періодику, календарі, однак ці вкрай розпорошені, фрагментарні відомості сучасним дослідникам важко скласти цілісне уявлення. Донедавна не існувало повного опублікованого реєстру «Українського видавництва», найбільшого видавничого осередку, що творив стабільне культурне середовище, зібрав найталановитіших авторів і надрукував чимало добірних, вартісних текстів. З огляду на дослідницькі потреби постало завдання реконструкції цього масиву. Пошук, фіксація, опис видань здійснювався передусім у фондах чотирьох книгозбірень колишньої Генеральної губернії: Національної бібліотеки у Варшаві, Ягеллонської бібліотеки в Кракові, Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника, Наукової бібліотеки Львівського національного університету імені Івана Франка. Вибір

закладів зумовлено не лише розмірами та складом їхніх фондів, а й тим, що в роки німецької окупації саме вони володіли правом отримання обов'язкового примірника*.

Важливим джерелом вивчення української книжки періоду Другої світової війни свого часу стала картотека окупаційних видань з відділу польської бібліографії 1901–1939 рр. Національної бібліотеки у Варшаві, до створення якої причетний Богдан Романенчук, про що свідчить напис унизу на картках: «Dostarczył Romanenczuk». Картотеку сформовано в часі війни, коли німці з трьох головних бібліотек окупованої столиці утворили мережу Staatsbibliothek Warschau, до якої другим відділом ввійшла Національна бібліотека. Працівники так званого другого відділу, зокрема його тогочасний керівник і повоєнний директор Національної бібліотеки у Варшаві, організатор польської бібліотечної справи Юзеф Грич, переконали владу в потребі комплектування обов'язкового примірника з теренів Генеральної губернії. На його підставі бібліотекарі зібрали картотеку легальних українсько-, німецько- і польськомовних видань (шість скриньок, приблизно 4 000 карток), у якій перші становлять близько третини; вона збереглася донині**.

Натомість картотеку «спецфонду» Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України, не менш багате, ніж варшавська, і також цілісне джерело інформації про друковану продукцію періоду Другої світової війни, на початку 1990-х рр. з нез'ясованих причин розформували, зліквідувавши водночас цінний документ історії не лише бібліотечної справи, а й академічної науки в західноукраїнському регіоні радянського періоду.

Фундаментальною працею з погляду вивчення видавничого руху на території Протекторату Чехії і Моравії (1939–1945) та Словацької народної республіки (1939–1944), де функціонувало не менше 13 видавничих осередків, а продукція представлена різноманітним типологічним рядом (мемуарними, літературно-

* Окремі видання переглянуто під час роботи в бібліотеках Любліна, Сянока, Торонто, а деякі, приміром, рідкісні числа журналу «Малі друзі», опрацьовано за електронним зображенням, одержаним зі Слов'янської бібліотеки у Празі, що його надала для користування чеська славістка, перекладачка, бібліотекознавець Дагмар Петішкова.

** Картотеку свого часу удоступнила доктор Яніна Вільгат.

художніми, навчальними, дитячими, науковими, публіцистичними виданнями), є сучасна тритомна бібліографія, яку чеські славісти упорядкували головним чином на основі фондів Слов'янської бібліотеки при Національній бібліотеці Чеської Республіки (Прага) [19]. Видання відображає доробок української еміграції за великий проміжок часу та з різних галузей гуманітарних, природничих, технічних, медичних, господарських наук, містить стислі, але точні й ретельно опрацьовані біографічні довідки про видавців, авторів і редакторів, розкриває приховані імена і є надійною основою для багатостороннього аналізу масиву друкованої продукції на широкому хронологічному відрізку: в стосунку до різних національних і політичних груп осіб, що виїхали з території колишньої Російської імперії після подій 1917 р., причетних до творення окремих сегментів видавничого доробку, з огляду на можливості визначення кількісних параметрів випуску в різні роки, головних тенденцій, що домінували в книго- і пресовиданні на цій території, центральних постатей культурного життя еміграції. Тому згадана бібліографічна праця має непроминальну цінність для дослідників історії українського видавничого руху першої половини ХХ століття.

Чимало львівських, краківських, празьких, берлінських видань, що походять з еміграційних, передусім празьких, збірок, зберігається в Державній науковій архівній бібліотеці (м. Київ). Привезені до України в повоєнний час, вони були засекречені й десятиріччями утримувалися на спецзберіганні. Серед них особливо цінним (з огляду на повноту й раритетність) є пресовий фонд, що в сучасних умовах дбайливо реставрується*. Найбільш інформаційно насиченими з погляду історії видавничого руху періодичними виданнями під час Другої світової війни є щоденники «Краківські вісті», «Львівські вісті», тижневики «Українська дійсність», «Український вісник», місячники «Ілюстровані вісті», «Наші дні», «Проблем», де працювали досвідчені рецензенти поточних видань

* Окрім ДНАБ, в Україні колекціями газет і журналів періоду німецької окупації володіють Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського, Наукова бібліотека Львівського національного університету імені Івана Франка, Львівська національна наукова бібліотека України імені В. Стефаника, Центральний державний історичний архів України у м. Львові, Державний архів Львівської області.

Святослав Гординський, Василь Сімович, Іван Крип'якевич, Дмитро Дорошенко, Микола Вайда, Антін Кущинський, Юрій Шевельов, Євген Маланюк, Володимир Бірчак та багато інших; їх дописи містять чимало корисних для дослідження деталей. Примірників деяких найменувань поки що не виявлено, але факти їхньої появи можна підтверджувати за архівними матеріалами — діловодною документацією, приватним листуванням тощо.

На цій окресленій джерельній базі реконструйовано масив книжкових і аркушевих видань «Українського видавництва», зміст періодики (щоденника, тижневиків, місячників) [1; 2], а також зібрано відомості про сотні найменувань, випущених іншими осередками Центрально-Східної Європи. Треба також враховувати, що не всі видання систематично осідали в бібліотечних збірках і не на всі було вміщено відгуки в пресі. Окремі осередки, випускаючи малотиражну друковану продукцію (на ротаторі), не зверталися за санкціями до цензурних органів, але й не функціонували на конспіративних засадах. Такими є випуски праць Українського чорноморського інституту, що, як свідчив Лев Биковський, виходили несанкціоновано, чи статті-відбитки викладачів Українського технічно-господарського інституту позаочного навчання в Празі, періодичні видання на правах рукопису (студентські, релігійні і т. п.), які зберігаються сьогодні далеко не в усіх згаданих книгозбірнях, але підтвердження випуску й окремі примірники можна знайти в архівних фондах (інституцій, осіб тощо). Складнощі в дослідженні, зокрема, періодики, породжує розкомплектованість бібліотечних і архівних підшивок, а отже, існує зумовлена цим потреба розшукувати та зіставляти примірники з різних зібрань. Через раптовість, вимушеність згорання видавництва на етапі евакуації в 1944 р. додаткові зусилля йшли на встановлення моменту припинення випуску газет і журналів, виявлення останніх чисел та більш повних комплектів.

Великою мірою під час дослідження прислужилися археографічні публікації — збірники та окремі документи. Насамперед ідеться про базове багатотомне видання «Культурне життя в Україні: Західні землі» [11; 12], яке впорядкували Олександр Луцький і Тамара Галайчак і де вперше було вміщено добірку документів про період часу німецької окупації Галичини — організацію творчих

спілок, діяльність культурних і освітніх закладів (театрів, кіно-театрів, музеїв, фахових курсів, українських освітніх товариств), релігійних об'єднань, творчих колективів, розпорядження німецької влади, що регулювали їхню роботу, аналітичні матеріали польського підпілля і радянських пропагандистів і посадовців (Ярослава Галана, Миколи Бажана, Костянтина Литвина, Миколи Паше-Озерського, Івана Грушецького і так далі), уривки спогадів очевидців (Остапа Тарнавського, Івана Кедрина-Рудницького), серед них відомості про випуск періодики і діяльність літераторів і вчених (Михайла Драгана, Івана Крип'якевича, Євгена Храпливого, Всеволода Дябла, Богдана Барвінського, Михайла Возняка й інших).

Збірник документів «Українська політична еміграція, 1919–1945» зі вступним дослідженням Анатолія Кентія і Володимира Лозицького [15] містить цінний корпус документальних матеріалів періоду Другої світової війни, який торкається різних аспектів життя еміграції, позицій осіб і груп щодо перспективи вирішення українського питання внаслідок зіткнення двох тоталітарних систем, боротьби за опанування провідного політичного становища, діяльності легальних громадських структур (Української громади, Українського національного об'єднання), територіальних емігрантських груп (у Франції, Румунії, Протектораті), військово-політичних організацій (Української генеральної ради комбатантів), збройних формувань (Козацького національного руху, стрілецької дивізії «Галичина»), наукових установ (Українського наукового інституту в Берліні), видавничих умов, зокрема, випуску української суспільно-політичної літератури в Берліні, Генеральній губернії, Румунії, Західній Україні, індивідуальних читацьких інтересів культурних і політичних діячів абощо.

Базовим виданням до історії науки і наукового видавничого руху слугують томи «Історії Національної Академії наук України (1941–1945)» у двох частинах [5; 6] з великим корпусом джерел, що вийшли від державних органів, наукових закладів, окупаційної адміністрації чи мають приватне походження (про діяльність Академії, наукових, науково-громадських структур в евакуації і окупованій Україні) та розкривають панівні тенденції, умови, напрями в організації досліджень. Окрім постанов, наказів, звітів, доповідних записок, листів, протоколів, статей у загальній пресі, спогадів,

двотомник містить короткі біографічні довідки про вчених і їхню належність до наукових структур. До анотованого «Списку наукових співробітників АН УРСР, 1941–1945» [6, с. 201–345] включено прізвища працівників, що перебували в Уфі, а також на окупованих нацистами українських територіях — Києві, Львові, Харкові, Дніпропетровську. Натомість при впорядкуванні іншого додатку — «Список видань і наукових праць співробітників АН УРСР (1941–1945)» [6, с. 345–370] цього підходу не дотримано. Археографи тут не формулюють принципів добору матеріалу, все ж видимий акцент ставлять на доробку, створеному головним чином в евакуації: на наукових статтях і монографіях, розділах у підручниках для вищої освіти, пропагандистських брошурах і дописах до партійної преси, що вийшли в системі радянських академічних видань («Доклади», «Известия», «Успехи», «Труды», «Доповіді», «Наукові записки», «Вісті», спеціалізованих журналах), Москві і Ленінграді, Києві й Харкові (у першому півріччі 1941 р.), Уфі (видавництво Академії наук УРСР і Башгосиздат), Саратові (Укрдержвидав, Укрвидав при ЦК КП(б)У), Куйбишеві (видавництво АН УРСР), а також Омську, Хабаровську, Красноярську, Чебоксарах, Фрунзе, Воронежі, Йошкар-Олі, Иваново, Улан-Уде, Челябінську*, і, починаючи від середини 1944 р., знову в Україні. Натомість не здійснено систематичного пошуку праць співробітників АН у мережі видань, що виходили друком на окупованій території. Наведено лише лічені описи популярно-масових історичних видань Івана Крип'якевича і збірник «Українські перекази» (упорядник Михайло Возняк), проте відсутні наукові (науково-популярні) публікації в загальній періодиці й окремі видання як галицьких науковців (Ірини Гургули, Маркіяна Смішка, Василя Сімовича, Володимира Радзикевича, Якіма Яреми, Мирона Кордуби, Омеляна Терлецького, Богдана Барвінського, Василя Лева, Володимира Огоновського, Олени Степанів, Ярослава Пастернака й інших), так і східноукраїнських (Володимира Міяковського, Олександра Оглоблина, Оксани Степанишиної, Костя Кисілевського, Пантелеймона Ковалева, Миколи Грунського, Григорія

* Відповідно до документів планований щомісячний обсяг друкованої продукції АН УРСР в евакуації становив в середньому 70 друкованих аркушів, із них 50 — українською мовою [5, с. 166].

Костюка, Ольги Косач-Кривинюк, Петра Курінного, Лева Окиншевича, Валентина Шугаєвського і т. д.), які, починаючи з середини 1942 р., вирушили на захід і влились у львівське культурне середовище. Так само серед 1 134 тем «Переліку доповідей співробітників установ АН УРСР (1941–1945)» [6, с. 471-510] є лише незначна частка тих, що були оприлюднені на окупованій нацистами території. Через те, попри безперечну високу інформаційну насиченість двотомника загалом, власне ці додатки авторитетних і достатніх відомостей щодо результатів наукової діяльності на окупованій території, насамперед, коли йдеться про Генеральну губернію, не подають.

Публікація Інни Заболотної «Роки німецької окупації на Західній Україні за спогадами І. П. Крип'якевича» містить аналітичну вступну статтю і текст стенограми свідчень, які 16-19 вересня 1944 р. записав секретар Комісії з питань історії Великої Вітчизняної війни при Академії наук УРСР, старший науковий співробітник Інституту економіки АН УРСР Дмитро Васильович Гак, знайомий з ученим від часу заснування підрозділів академічних інститутів у Львові і призначений у 1940 р. на посаду завідувача відділу економіки замість Володимира Огоновського [4]*. Працюючи за часів німецької окупації редактором наукових видань у львівському відділі «Українського видавництва», Іван Крип'якевич публікував також статті в періодиці на історичні теми і виступав як рецензент українських та іншомовних наукових видань. У згаданих спогадах він окреслив суспільне тло, еволюцію нацистської політики щодо українців на території Генеральної губернії, охарактеризував настрої інтелігенції, тенденції в організованому житті, роль у ньому тогочасних національних лідерів (Володимира Кубійовича, Костя Паньківського, Юрія Полянського та інших), порушив питання видавничого руху і взаємин з цензурними органами. Про обов'язки у видавництві написав стисло: «Я був редактором наукових видань в Українському Видавництві. Підготував до друку збірник Франка, археологічний збірник, природознавчий, дещо з економіки, лікарський збірник, але цензура на жоден із цих збірників не дала дозволу, так що з наукових книжок вийшла лише книжка «Княжий

* Документ зберігається в Центральному державному архіві громадських об'єднань України. — Ф. 166, оп. 2, спр. 73.

Галич» — Пастернака, і то завдяки особистим знайомствам автора» [4, с. 409]. Така оцінка можливостей випуску наукової літератури дещо звужена, бо, незважаючи на всі перешкоди, які окупаційна адміністрація чинила для розвитку науки, доробок «Українського видавництва» у цій ділянці багатший, а виміри наукового книговидання більші. Повніший його образ проступає, зокрема, зі статей у спеціальному числі «Сьогочасного й минулого», що вийшло друком в еміграції майже синхронно до запису спогадів і присвячене огляду культурного й наукового життя під час Другої світової війни і в перші повоєнні роки (1939–1947).

Для реконструкції українського легального видавничого руху воєнного часу використано приватний епістолярій культурних і політичних діячів, які мали природну потребу в постійному письмовому обміні думками. Творячи паралельне до нормативних джерел відображення дійсності (з повсякденними деталями, ознаками світогляду осіб, мотиваціями громадської і творчої діяльності, автобіографічними даними), листування між освіченими, обізнаними в суспільно важливих справах кореспондентами легко втрачає приватний характер і, виявляючи латентні стимули у видавничому русі (наприклад, у момент народження творчого задуму), стає джерелом з насиченим інформаційним і пізнавальним наповненням. Авторами таких листів були вчені, письменники, журналісти, художники та політики: Михайло Андрусак, Михайло і Марко Антоновичі, Освальд Бургардт, Микола Бутович, Богдан Галайчук, Святослав Гординський, Богдан Гошовський, Микола Галаган, Віктор Доманицький, Дмитро Дорошенко, Юрій Косач, Юрій Липа, Євген Маланюк, Богдан Осадчук, Мілена Рудницька, Степан Сірополко, Володимир Січинський, Юрій Тищенко, Юрій Шевельов, Дмитро Чижевський. Світоглядне значення має лист Дмитра Чижевського до Томаса Манна, опублікований у збірнику «Dmytro Čuževskij: osobnost a dílo» [18], спрямований на захист створеного в умовах Третього райху культурного продукту від нерозбірливого таврування і знищувальних, категоричних звинувачень у тотальній інфікованості гітлеризмом.

До актово-регулюючої документації, що була використана під час дослідження, передусім належать закони й виконавчі приписи стосовно книговидання і книгорозповсюдження уряду Генеральної

губернії, де видавничий рух втілювався в найбільших розмірах. Вони були прийняті в період від жовтня 1939 р. до березня 1940 р. для встановлення соціального контролю за духовною сферою життя населення, залишалися незмінними до закінчення німецької окупації і зафіксовані в збірнику «Prawo Generalnego Gubernatorstwa w układzie rzeczowym z objaśnieniami i szczegółowym skorowidzem» [20]. Ці розпорядження регламентували діяльність цензурних органів, легальних видавничих підприємств, сферу випуску й поширення всіх видів друку та забезпечили монополізацію видавничих й книготорговельних відносин у краї. Накази окупаційної адміністрації, що регулювали різні сторони життя, публікувались у виданні «Dziennik Rozporządzeń Generalnego Gubernatora Dla Okupowanych Polskich Obszarów» (від серпня 1940 р. перейменоване на «Dziennik Rozporządzeń Generalnego Gubernatorstwa»), польськомовній і україномовній урядовій пресі. Ті розпорядження влади й інструкції, що вносили легальне життя української спільноти (суспільну опіку, культурні заходи, шкільництво, роботу з молоддю), УЦК доводив до відома низових осередків (допомогових комітетів і делегатур) через свій двотижневик «Вісник УЦК».

Одним з основних типів першоджерел є діловодна документація колегіальних органів видавництва і окремих друкарень, а також інституцій, громадських об'єднань, культурних установ (їхніх фахових і видавничих структур), причетних до видавничого руху, організації і регулювання випуску. Йдеться про такі різновиди документів, як протоколи, стенограми, звіти, довідки комісій з проблемних питань, службові листи, донесення, рапорти, реєстри, списки тощо: як ті, що повністю присвячені видавничим справам (тематичному плануванню, збуту, формуванню редакційних і авторських колективів, фінансовому забезпеченню), так і ті, що містять обговорення видавничої роботи в контексті загальної діяльності організацій (наприклад, Українського національного об'єднання чи його фахових комісій, Українського центрального комітету, Українського історично-філологічного товариства, Українського технічно-господарського інституту позаочного навчання і т. п.). За цими матеріалами відтворено фрагменти інституційної історії, структурні зміни, склад учасників засідань, керівних органів, прізвища осіб, відповідальних за ту чи іншу ділянку, в тому числі й

тих, що були причетні до випуску, але не фігурували в складі редколегій (газет, журналів, книжок), відображеному безпосередньо на друкованій продукції видавничої фірми.

У ділових документах колегіальних органів культурних, наукових, освітніх осередків (більшість їх виявлено в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України) відображаються дискусії, конфлікти персонального чи світоглядного походження, обговорення виробничих питань і важливих для життєдіяльності рішень. На основі фактографічного матеріалу до історії видавничого руху, зокрема в Протектораті, зіставлено стратегію функціонування видавничих організацій, поточні робочі плани і міру їх втілення в тогочасних обставинах. Фонд 3797 «Спілка професорів Української господарської академії в Подєбрадах» містить статuti, інструкції, комунікати про заснування і діяльність спілки у 1934–1943 рр., протоколи засідань управи за 1934–1945 рр., які розкривають зміст навчальної й видавничої діяльності Українського технічно-господарського інституту позаочного навчання, механізми продукування і поширення підручників, умови й порядок пересилки літератури за східні межі територіальної одиниці, проливають світло на взаємини установи з окупаційними контролюючими органами і т. п. Фонд 4036 «Культурно-наукове видавництво при Українському національному об'єднанні в Празі» став основою відтворення його інституційної історії, дослідження видавничої активності й діяльності фахових комісій при УНО. Із фонду 3959 «Український центральний комітет, м. Львів, Польща, 1940–1944» використано свідчення про систематичну роботу УЦК в сфері пропаганди, вироблення загального плану й механізмів її розгортання з урахуванням специфіки і настроїв різних прошарків населення в люблінському, краківському, галицькому дистриктах Генеральної губернії, про критерії добору кадрів (кореспондентів), плани інституціалізації наукової діяльності і так далі. За протоколами засідань у зіставленні з матеріалами періодики реконструйовано тематику досліджень наукових осередків (історико-філологічного гуртка при Київському Будинку вчених, Українського історично-філологічного товариства в Празі, Українського чорноморського інституту, Об'єднання праці українських науковців при УЦК) і простежено її відображення у видавничому масиві.

У відтворенні картини львівського видавничого руху на початку німецької окупації (окрім згаданих у першому параграфі сучасних студій з питань організації преси у Львові й Генеральній губернії і спогадів Костя Паньківського, де описано обставини, в яких українські діячі виборювали видавничу базу) можна спиратися на археографічні публікації, що розкривають програмні засади пропагандистської і організаційної роботи ОУН(Б). Остання, будучи короткий час (липень–серпень 1941 р.) активною політичною силою, істотно впливала на ситуацію у видавничому секторі, доклавшись до заснування українських газет у галицьких провінційних містах, видавничих осередків і книгарень у Львові («Українська книга», «Паперовий базар» тощо), планування їхньої роботи з випуску «національно-виховної літератури» (в тому числі призначених для поширення в Східній Україні), забезпечення видавництва поліграфічною базою, а також надавала енергійну підтримку культурним заходам української управи на чолі з Юрієм Полянським [16]. Істотні деталі до образу видавничого руху у Львові після вступу німецьких військ містять документи з Державного архіву Львівської області: фонди Р-35 «Відділ пропаганди при губернаторі дистрикту Галичина» (оп. 12) та Р-52 «Особистий фонд Євгена Яворівського» (оп. 1, спр. 17) — журналіста, письменника, колишнього працівника концерну Івана Тиктора, заступника голови видавничого кооперативу «Українська книга». Про заснування останнього повідомляла преса, але персональний склад і діяльність «Української книги» простежується лише за матеріалами згаданого фонду. Свідченням активності українських книговидавців і книгарів слугують також оголошення в урядовій газеті «Львівські вісті» про факти виходу певних видів друкованої продукції і наміри розбудувати книжкову справу.

Архів Друкарні поспішної в Кракові (Державний архів міста Кракова, II відділ, фонд D/DPo) збережено частково, однак він дає уявлення про організаційний і матеріально-технічний стан поліграфічного підприємства, на базі якого працювала краківська спілка: персональний склад працівників, зарплатню, картину замовлень в перші роки роботи.

Під час дослідження було виявлено редакційні теки краківської «Нової доби» (ЦДАВО України, фонд 3574), яку науковці вважали

свого роду «бібліографічним фантомом» і яка хоч друком не виходила, але засвідчила цікаву спробу започаткувати науковий журнал гуманітарної тематики і згуртувати авторів з різних європейських міст. Потреба в такому виданні була особливо гострою в умовах закриття державних наукових закладів і відсутності повноцінної системи наукової періодики. Водночас у ЦДАВО України (фонд 4465 «Колекція документальних матеріалів українських націоналістичних емігрантських установ, організацій і осіб, 1901–1948») можна виявити чимало інших рукописів, що належали до «портфелів» видавничих осередків періоду Другої світової війни.

Та найбільш багатим і повним документальним комплексом до вивчення легального видавничого руху періоду війни є архів «Українського видавництва» — складова частина особистого фонду Володимира Кубійовича (Бібліотека й Архіви Канади, Оттава, МГ 31, Д 203, том 24)*, що містить протоколи надзвичайних загальних зборів спілників видавничої спілки, нарад управи, річні звіти дирекції, витяги рішень керівних органів. За цими документами можна простежити головні тенденції у формуванні видавничої лінії двох відділів спілки (краківського і львівського), ключові моменти історії, кадрову політику, статистику випуску, пріоритети на різних етапах існування, ідеї, які генерувало видавниче середовище, історію випуску окремих книжок, фінансову діяльність спілки.

Поодинокі діловодні документи чи свідчення щодо налагодження діяльності видавничих осередків, пресових органів, окремих сторін видавничої роботи трапляються в особистих фондах: Леоніда Тимофійовича Білецького (ЦДАВО України, № 3876), причетного до діяльності празьких осередків (УТГІ, УНО); Осипа Назарука (ЦДІА України, м. Львів, № 359) — про заснування щоденника «Краківські вісті»; Ярослава Гординського (ЦДІА України, м. Львів, № 384), що включає частину архіву сина, Святослава Гординського, який став ключовою особою львівського видавничого руху періоду війни і листувався у видавничих справах з авторами щомісячника «Наші дні» й інших публікацій на літературні й мистецькі теми — Богданом Кентржинським, Євгеном

* Документи удоступнено завдяки доктору філософії Ксені Кебузинській, керівнику Центру досліджень Центральної і Східної Європи імені Петра Яцика (Торонтський університет).

Маланюком, Миколою Бутовичем, Герасем Соколенком, Леонідом Парфановичем, Володимиром Січинським, Освальдом Бургардтом (ЦДА України, м. Львів, № 384); Оксани Лятуринської (ЦДАВО України, № 3915), зміст листування якої з «Українським видавництвом» стосується підготовки до друку її дитячих творів; Олександра Олеся (відділ рукописних фондів та текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, № 114), звідки використано листи редактора видань для дітей і молоді Богдана Гошовського, що свідчать про тісну співпрацю двох діячів*.

Специфічним, близьким до діловодної документації видом джерел є розсекречені архівно-слідчі справи, заведені радянськими спецслужбами в повоєнні роки, протоколи допитів звинувачених і свідків, серед яких найбільше використано справи Миколи Галагана (Галузевий державний архів СБУ, Ф. 6, спр. 69840 фп) — для реконструкції й уточнення біографічних даних, важливих аспектів діяльності воєнного періоду не лише самого діяча, а й установ, до яких він був причетний, зокрема Українського національного об'єднання в Берліні чи Культурно-наукового видавництва в Празі, та директора львівського відділу «Українського видавництва» Михайла Матчака (Архів Управління СБУ у Львівській області, спр. 34 409, т. 1).

Окремі матеріали до історії місцевих осередків періоду німецької окупації, їхньої участі у видавничому русі зберігаються в регіональних архівосховищах. Так, у фондах Державного архіву в Перемишлі — «Архів греко-католицької єпархії в Перемишлі» — № 142 та «Українські інституції, товариства, організації на території міста Перемишля» — № 1084 — поруч із даними про діяльність друкарні, плани Генерального вікаріату в Ярославі стосовно випуску релігійних видань, листування «Українського видавництва» з духовними особами та УДК, характеристиками осіб, які претендували на статус кореспондента від місцевості, містять також факти про настрої населення, шкільництво, суспільну опіку, склад допомогового комітету і делегатур, опис і оцінки резонансних подій (проголошення об'єднання двох частин міста в будинку окружного

* Зворотні почасті опубліковано в щоденнику «Краківські вісті» в циклі статей з нагоди річниці смерті поета [3].

суду 1 серпня 1941 р., візити німецьких очільників — Альфреда Бізанца), діяльність місцевих активістів, становище, чисельний склад українців-військовополонених у таборах в Негрибці, Пікуличах, Хирові, Перекопаній, Ярославі та справу їхнього звільнення, ставлення до вербування чоловіків до дивізії «Галичина», німецьку політику супроти українців, поляків, євреїв, польсько-українські взаємини. Ці документальні джерела хоч переважно не становлять цілісних комплексів, але істотно доповнюють і коригують той образ міста, довколишніх сіл та різних аспектів життя повіту, які створювали штатні дописувачі на шпальтах тогочасних легальних видань.

Сучасний стан досліджень Другої світової війни характеризується розширенням їх меж і посиленням інтересу як до вузлових аспектів Другої світової війни — геополітичних, демографічних, воєнних, що неминуче супроводжується переглядом застарілих оцінок, так і до тих сторін, котрі раніше були згори зумисне виведені за межі об'єктного поля — повсякденного життя різних суспільних прошарків на окупованих німцями територіях, екстермінації великих груп цивільного населення і військовополонених, депортації народів, українського самостійницького руху, долі людини і її індивідуальної поведінки в боротьбі за існування, співпраці з нацистами, її типів і мотивів, ідейних і морально-психологічних аспектів і т. п. Усі ці грані вимагають нових інтенсивних пошуків в розсекречених архівах, внаслідок чого вже сьогодні виявлено й опрацьовано колосальний фактологічний (подієвий, статистичний, біографічний) матеріал. Попри це джерельну базу досліджень, в тому числі й видавничого руху, очевидно, ще довго не можна буде вважати до кінця сформованою.

1. Головата Л. «Українське видавництво» у Кракові–Львові, 1939–1945 : бібліогр. довідник. Т. 1 : Книжки й аркушеві видання / Лариса Головата ; відп. ред. Степан Захаркін ; співупоряд. наук.-довід. апарату Люба Суц. — Київ : Критика, 2010. — 328 с., іл.
2. Головата Л. «Українське видавництво» у Кракові–Львові, 1939–1945 : бібліогр. довідник. Т. 2 : Журнальна періодика / Лариса Головата ; співупоряд. наук.-довід. апарату Люба Суц ; наук. консультант Віктор Даниленко. — Київ : Критика, 2013. — 34 друк. арк. — Готується до друку.

3. [Гошовський Б.]. О. Олесь і українська дитяча література / Б. Данилович // Краківські вісті : щоденник. — 1944. — 29 серп. ; 1 верес. ; 2 верес. ; 3 верес.
4. *Заболотна І.* Роки німецької окупації на Західній Україні за спогадами І. П. Крип'якевича. Стенограма запису спогадів д-ра історичних наук, зав. відділу інституту історії України АН УРСР у м. Львові, проф. Крип'якевича Івана Петровича / *І. Заболотна* // Український археографічний щорічник. Нова серія. — Київ ; Нью-Йорк, 2002. — Вип. 7. — С. 389-410.
5. Історія Національної академії наук України. 1941–1945. Ч. 1. Документи і матеріали / НАН України, НБУ ім. В. І. Вернадського, Ін-т архівознавства, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського ; упоряд.: *Л. М. Яременко, В. А. Кучмаренко, Л. І. Стрельська, С. В. Старовойт, В. М. Удовик, Н. І. Малолетова*. — Київ : НБУВ, 2007. — 808 с. — (Джерела з історії науки в Україні).
6. Історія Національної академії наук України. 1941–1945. Ч. 2. Додатки / НАН України, НБУ ім. В. І. Вернадського, Ін-т архівознавства, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського ; упоряд.: *Л. М. Яременко, В. А. Кучмаренко, С. В. Старовойт, Л. І. Стрельська*. — Київ, 2007. — 576 с. — (Джерела з історії науки в Україні).
7. Каталог видань «Українського видавництва». (Стан: лютий 1941). — Краків, 1941. — 8 с.
8. Каталог видань «Українського видавництва». (Стан: березень 1941). — Краків, 1941. — 8 с.
9. Каталог видань «Українського видавництва». (Стан: вересень 1941). — Краків, 1941. — 14 с.
10. Каталог видань «Українського видавництва». — Краків ; Львів : Укр. вид-во, 1944. — 14 с.
11. Культурне життя в Україні: Західні землі : документи і матеріали. Т. 1 : 1939–1953 / упоряд.: *Тамара Галайчак, Олександр Луцький* та ін. ; авт. передм. *Олександр Луцький* ; НАН України, Ін-т українознавства ім. І. П. Крип'якевича. — Київ : Наук. думка, 1995. — 752 с.
12. Культурне життя в Україні: Західні землі : документи і матеріали. Т. 2 : 1953–1966 / упоряд.: *Тамара Галайчак, Олександр Луцький* та ін. ; авт. передм. *Олександр Луцький* ; НАН України, Ін-т українознавства ім. І. П. Крип'якевича. — Львів, 1996. — 920 с.
13. Нова книга : книжковий бюлетень-цінник «Українського видавництва» в Кракові. — Краків : Укр. вид-во, 1940. — 2 с.

14. *Романенчук Б.* Бібліографія української книги в Великонімеччині за час війни (вересень 1939 — грудень 1941) / *Б. Романенчук*; за ред. *Дра С. Ю. Пеленського*. — Львів; Краків: Укр. вид-во, 1942. — 32 с. — (Українська книгознавча бібліотека; чис. 6). — Відб. з журналу «Ілюстровані вісті», 1941, чис. 9/11. — Перевидання за ред. *Едварда Касинця* здійснено в серії довідників Вид-ва Канадського ін-ту укр. студій (Альбертський ун-т) у 1994 році (чис. 57).
15. Українська політична еміграція 1919–1945: документи і матеріали / упоряд.: *В. С. Лозицький, О. В. Бажан, С. І. Власенко, А. В. Кентій*; передм.: *Анатолія Кентія, Володимира Лозицького*; НАН України, Ін-т політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса, Центральний державний архів громадських об'єднань України. — Київ: Парламентське вид-во, 2008. — 928 с.: іл.
16. Українське державотворення. Акт 30 червня 1941: збірник документів і матеріалів / НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Львів. від-ня. — Львів; Київ: Літ. агенція «Піраміда», 2001. — 557 с.
17. *Dimitrij I. Tschizewskij und seine halle'sche Privatbibliothek: bibliographische Materialien / Angela Richter (Hg.); Eingeführt von André Augustin; Bearb. von A. Augustin und A. Richter.* — Münster [u.a.]: Lit-Verlag, 2003. — 479 s.: il. — (Slavica varia Halensia; 8).
18. *Dmytro Čyževskij: osobnost a dílo: sborník příspěvků z mezinárodní konference k 25. výročí úmrtí / redakce Zdeňka Rachůnková, Františka Sokolová, Růžena Šišková.* — 1. vyd. — Praha: Národní knihovna České Republiky, Slovanská knihovna, 2004. — 485 s.: il. — (Publikace Slovanské knihovny; 41).
19. *Práce ruské, ukrajinské a běloruské emigrace vydané v Československu 1918–1945 (Bibliografie s biografickými údaji o autorech) / bibliografii zpracovaly Zdeňka Rachůnková a Michaela Řeháková; biografická hesla zpracoval Jiří Vacek za spolupráce a redakce Z. Rachůnkové a M. Řehákové.* — Praha: Národní knihovna České republiky, 1996. — Díl I, svazek 1-3. — 1472 s.
20. *Prawo Generalnego Gubernatorstwa w układzie rzeczowym z objaśnieniami i szczegółowym skorowidzem / wydał Oberlandesgerichtsrat Dr. Albert Weh kierownik Wydziału Ustawodastwa w Rządzie Generalnego Gubernatorstwa.* — Krakau: Burgverlag. Nakładem «Institut für Deutsche Ostarbeit», 1941. — [Близько 1200 с.].